

वानराई भूजल

महाराष्ट्र भूजल (विकास आणि व्यवस्थापन) आधीनियम, २००९ची दुसरी बाजू सुधारणा आणि बदल आवश्यक

‘मभूआधिनियम-२००९’च्या अंमलबजावणीसाठीचे नियम मंजूर करण्याची आणि ते अधिसूचित करण्याची तातडीची गरज आहे... कारण कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठीचे नियमच पक्के नसतील तर कायदे कागदावरच राहतात, आणि असे अपूर्ण कायदे हे ‘जैसे थे’ परिस्थिती पुढे चालू ठेवण्यास साहाय्यभूत ठरतात.’

डॉ. ईश्वर काळे

लेखक 'वॉटरशेड ऑर्गनायझेशन ट्रस्ट, पुणे'
येथे वरिष्ठ संशोधक म्हणून कार्यरत आहेत.

पूर्वीच्या 'महाराष्ट्र भूजल अधिनियम-१९९३' (मधूअधिनियम-१९९३) मधील अडचणी आणि मर्यादा दूर करण्याच्या हेतुने, या कायद्याची पुनर्रचना करून महाराष्ट्र शासनाने नवीन भूजल कायदा, 'महाराष्ट्र भूजल अधिनियम-२००९' सन २०१३ मध्ये अंमलात आणला. भूजल संसाधनाच्या विकास आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित मुद्द्यांचा आणि व्यापक नियमांचा समावेश या कायद्यात आहे. 'मधूअधिनियम-१९९३' मधील त्रुटी दूर करत हा कायदा पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे संरक्षण करण्याची तरतूद करतानाच, सिंचनासाठी भूजलाचा शाश्वत पद्धतीने वापर करण्यास प्रोत्साहन देतो. महाराष्ट्रातील भूजल संसाधनाच्या संरक्षणासाठी तयार करण्यात आलेल्या या कायद्याची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत-

- पाण्याच्या विविध गरजांसाठी भूजलाच्या शाश्वत आणि पुरेशा पुरवठ्याची तजवीज करणे.
- भूजल पुनर्भरण आणि त्याचे शोषण/वापर यांच्यातील समतोलाची खात्री देणे.
- भूजलाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी नियामक यंत्रणा अधिक प्रभावी करण्याबोरवच शोषित आणि अतिशोषित पाणलोट क्षेत्रात भूजलाच्या व्यवस्थापनासाठी परिणामकारक नियमन व्यवस्था तयार करणे.
- 'मधूअधिनियम-१९९३' मध्ये अभाव असलेल्या समुदाय-सहभागाच्या (community participation) तत्त्वाची तजवीज करण्यासाठी गरजेची संस्थात्मक चौकट (फ्रेमवर्क) उभी करणे.

'मधूअधिनियम-२००९'च्या जमेच्या बाजू (Strengths):

विविध गरजांसाठी भूजल वापरकर्त्यांचे वर्तन / पद्धती / सवर्यींचे नियमन करून त्या कायद्याच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत करण्यासाठी 'मधूअधिनियम-२००९' मध्ये पुढील महत्त्वाच्या धोरणात्मक तरतुदी केलेल्या आहेत-

- नवीन विहिरी ६० मीटरपेक्षा अधिक खोल खणण्यावर बंदी. विद्यमान खोल (६० मीटरपेक्षा अधिक) विहिरींमधून भूजल उपशावर उपकर लागू करणे.
- पिण्याच्या पाण्याच्या सार्वजनिक स्रोतांच्या प्रभावाच्या क्षेत्रात नवीन विहिरी घेण्यास प्रतिबंध.
- भूजलधर (A q u i f e r) आधारित भूजल वापर व्यवस्थापन पद्धतीची अंमलबजावणी.
- राज्यातील सर्व विहिरी आणि ड्रिलिंग एजन्सीची नोंदणी.
- नवीन विहिरी घेण्यासाठी शासनाची परवानगी अनिवार्य.
- शाश्वत भूजल वापरावर आधारित पीक नियोजन.

अशाप्रकारे कठोर आणि काटेकोर नियमांची या कायद्यात तरतूद आहे. राज्यातील वाढता भूजल वापर नियंत्रित करण्यासाठी अशा कडक कायद्याची आवश्यकता असल्याचे जल क्षेत्रातील तज्ज्ञ अनेक वर्षांपासून सुचवत होते. या कायद्याची महत्त्वाची ताकद त्याच्या सहभागात्मक संस्थात्मक चौकटीत दिसते, जी पूर्वीच्या कायद्यामध्ये समाविष्ट नव्हती. या तरतुदीचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी, 'मधूअधिनियम-२००९'ने काही नवीन व्यवस्थापन-संस्था (गवर्निंग एजन्सी) प्रस्तावित केल्या आहेत आणि काही विद्यमान संस्थांना सक्षम आणि बळकट केले आहे. या कायद्याद्वारे, महाराष्ट्रात प्रथमच, राज्यस्तरीय भूजल प्राधिकरणाची निर्मिती करण्यात आली आहे. ही जबाबदारी 'महाराष्ट्र वॉटर रिसोर्सेस रेग्युलेटरी अॅथॉरिटी' (MWRRRA) कडे सोपवण्यात आली असून त्यासाठी 'महाराष्ट्र वॉटर रिसोर्सेस रेग्युलेटरी अॅथॉरिटी' (MWRRRA) मध्ये अतिरिक्त सदस्य घेण्याची तरतूदही करण्यात आली आहे. भूजल नियमनाचा प्राधान्यक्रम ठरविण्यासाठी, राज्यातील एकूण क्षेत्र हे अधिसूचित आणि गैर-अधिसूचित क्षेत्रांमध्ये (भूजल उपसा आणि पातळीच्या आधारावर) विभाजित केले आहे. या कायद्याच्या एकूणच अंमलबजावणीसाठी 'राज्य भूजल प्राधिकरण' जबाबदार आहे आणि जिल्हा प्राधिकरणांना नियमनाची जबाबदारी दिलेली आहे. अंमलबजावणीच्या

स्तरावर, भूजल उपलब्धतेवर आधारित पीक योजना तयार करून ती लागू करण्यासाठी 'पाणलोट जलसंपत्ती समित्यांची' (WWRC) निर्मिती आणि ग्रामपंचायतींना अधिकच्या जबादाच्या देणे प्रस्तावित आहे. 'पाणलोट जलसंपत्ती समित्या' किंवा ग्रामपंचायती यांच्या अधिकारक्षेत्रात नवीन विहिरी घेण्यासाठी परवानगी देण्याचे किंवा नाकारण्याचे अधिकार या स्थानिक पातळीवरील संस्थांना दिलेले आहेत व यासाठी राज्याच्या 'भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणे' (GSDA) चा सल्ला घेण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

कायद्यातील त्रुटी आणि सुधारण्यासाठी सूचना:

तरतूद १. अधिसूचित तसेच गैर-अधिसूचित क्षेत्रात, सिंचन आणि औद्योगिक वापरासाठी ६० मीटरपेक्षा अधिक खोल विहीर खणण्यावर बंदी [८(१)]:

प्रत्येक गाव आणि सूक्ष्मपाणलोट यातील प्रत्येक भूभागाच्या उंचीमध्ये प्रचंड तफावत आहे. महाराष्ट्राची भौगोलिक विविधता लक्षात घेता, विविध प्रदेशांमध्ये आणि दोन प्रदेशांदरम्यान उंची आणि खोली (Elevation) मध्ये प्रचंड विविधता आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, विहिरींची खोली (६० मीटरपर्यंत) मोजण्यासाठी कोणत्या पातळीची (उंचीची) खोली गृहीत धरली जाईल हे या तरतुदीत स्पष्ट केलेले नाही. ही तरतूद मुख्यतः बोअरवेलच्या संदर्भात जास्त संलग्न आहे कारण ओपनवेल साधारणपणे २५ ते ३० मीटरपेक्षा अधिक खोल खणल्या जात नाहीत. या तरतुदीमुळे गावांच्या/पाणलोटाच्या/प्रदेशातील वरच्या भागातील (अधिक उंचीवर जमीन असणाऱ्या/डोंगर-टेकड्यांवर असणाऱ्या) शेतकऱ्यांची नैसर्गिकपणे गैरसोय होईल. याउलट, खालच्या खोऱ्यातील तसेच सखल भागातील शेतकऱ्यांना अधिक खोल विहीर खणण्यासाठी अधिक फायदा मिळेल. विहिरीची खोली मर्यादित करणे (६०मीटर पेक्षा कमी) हेदेखील लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी आणि संभाव्यत: नवीन भूजल वापरकर्त्यासाठी अन्यायकारक ठरेल. कारण खोल

बोअरवेल हा एक सोपा, जलद आणि कमी खर्चिक पर्याय म्हणून पाहिला जातो. ही तरतूद संभाव्य नवीन बागायती शेतकऱ्यांना बोअरवेल घेणे अधिक गुंतागुंतीचे करून सध्या अस्तित्वात असलेल्या खोल विहीर मालकांना फक्त उपकर लावण्याची अट घालते (जेथे उपकराची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी जवळजवळ अशक्य आहे). याचा सरळसरळ अर्थ सध्याच्या प्रस्थापित भूजल वापरकर्त्याचे अधिकार (ज्यांच्या विहिरी अतिखोल आहेत) संरक्षित करून, नवीन संभाव्य भूजल वापरकर्त्याचे अधिकार व हक्क नाकारणे असाच होतो. म्हणून, विहिरींच्या खोलीवर मर्यादा न घालता भूजल उपसा नियंत्रित करण्यासाठी, विहिरींच्या सिंचनाखालील क्षेत्र आणि इतर विविध व्यवस्थापनाद्वारे भूजल वापर मर्यादित करणे हे प्रमुख धोरण म्हणून स्वीकारले जावे. राज्याला सध्याच्या विहिरींच्या खोलीवर मर्यादा घालण्याची तरतूद अपरिहार्य वाटत असेल, तर गावच्या भौगोलिक हृदीतील बोअरवेल खोदण्यासाठी खोदकाम करणाऱ्या एजन्सी/डीलर मशीन चालकांना विहीर खणण्यासाठी ग्रामपंचायतीची लेखी परवानगी घेणे बंधनकारक करावे आणि ६० मीटरपेक्षा खोल खोदकाम करणाऱ्या एजन्सीजसाठी तो दंडनीय गुन्हा मानला जावा.

तरतूद २. गैर-अधिसूचित भागात, खोल विहिरीमधून (६० मीटरपेक्षा जास्त) भूजल उपसा करण्यावर उपकर आकारला जाईल [८(३)]:

महाराष्ट्राच्या डेक्कन ट्रॅपमध्ये (काळ्या पाषाणाच्या भागात), अनेक गावांमध्ये अशा खूप कमी बोअरवेल सापडतात ज्यातून शेतकऱ्यांना सिंचनासाठी २४ तास पूर्णदाबाने पाणी उपलब्ध होते. उलट कमी वेळ चालणाऱ्या किंवा कमी पाणी देणाऱ्या (१ ते २ इंचादरम्यान) बोअरवेलची संख्या अधिक आहे. त्यामुळे ६० मीटरपेक्षा अधिक खोलीवरून भूजल उपसणाऱ्या सर्वच बोअरवेल मालकांना हा एकसमान नियम लागू करणे अयोग्य आणि अव्यवहार्य ठरेल. शिवाय, ही तरतूद केवळ गैर-अधिसूचित क्षेत्रासाठी का लागू केली आहे आणि अधिसूचित क्षेत्रांसाठी का नाही, जेथे त्याची अधिक आवश्यकता आहे, याबद्दल कोणतीही स्पष्टता नाही. वर चर्चा

केल्याप्रमाणे, भौगोलिक क्षेत्रातील उंचीच्या विविधतेशी संबंधित मुद्दे येथेदेखील लागू होतात, जेथे वरच्या भागातील बोअरवेल मालकांना खोयातील बोअरवेल मालकांपेक्षा खूप खोलवर जाऊन भूजल वापरण्यावर मर्यादा येतात. प्रत्यक्षात ही तरतूद लागू करताना सर्वात मोठे आळान म्हणजे या तरतुदीच्या उल्लंघनाची नोंद कोण व कशी करणार या विषयी असलेली गुंतागुंत. संबंधित एजन्सी/अधिकारी यांना अस्तित्वात असलेल्या सर्व बोअरवेलची खोली व्यावहारिकदृष्ट्या निश्चित करावी लागेल कारण बोअरवेल मालक त्यांच्या बोअरवेलच्या नेमक्या खोलीचा तपशील जाहीर करतील अशी शक्यता फारच कमी आहे. या सर्व अव्यवहार्य बाबींमुळे ही तरतूद रद्द करण्याची गरज आहे. अधिकार्यांना या तरतुदीच्या वापर खूपच अपरिहार्य वाटत असेल तर, कमी क्षमतेने पाणी देणाऱ्या बोअरवेलची खोली कितीही असली तरी त्यांना उपकर आकारणीतून सूट देण्यात यावी. पर्याय म्हणून, उपकर आकारणी खोल विहीरींच्या सिंचनाखालील क्षेत्रावर आधारित असावी आणि केवळ बोअरवेलच्या खोलीवर नाही.

तरतूद ३. अधिसूचित क्षेत्रांमध्ये 'पाणलोट जलसंपत्ती समिती' (WWRC) स्थापन केली जाईल आणि या समितीत ११ पेक्षा जास्त गावांचा समावेश असेल [२९(१)]:

या समितीच्या रचनेसाठी भौगोलिक अधिकारक्षेत्र म्हणून ११हून अधिक गावांची संख्या का व कशाच्या आधारावर ठरविण्यात आली आहे याविषयी कोणताही तर्क व स्पष्टता या कायद्यात दिसून येत नाही. या कायद्यात नमूद केले आहे की, भूजल-वापरावर आधारित पीक नियोजन करून भूजलाचे भूजलधारक (Aquifer) स्तरावर व्यवस्थापन केले जाईल; परंतु सामान्यतः एकच सामायिक भूजलधारक असणाऱ्या गावांच्या संख्यांमध्ये भिन्नता असणारच कारण स्थानिक जलविज्ञानानुसार ही संख्या बदलू शकते. 'पाणलोट जलसंपत्ती समिती' (WWRC) मध्ये मुख्यतः नोकरशहा आणि निवडून आलेल्या राजकीय नेत्यांचा

अधिक समावेश असल्याने, स्थानिक समुदायाच्या सक्रिय सहभागाची आणि निर्णय घेण्यामध्ये त्यांची भूमिका कमी होण्याची दाट शक्यता आहे. 'पाणलोट जलसंपत्ती समिती' (WWRC) मध्ये स्थानिक लोकांच्या सक्रिय सहभागाचा अभाव प्रस्तावित पीक नियोजन करण्यात आणि त्याची प्रभावी अंमलबजावणी यांमध्ये अडथळा ठरू शकते. कालवा स्तरावरील तुरळक पाणी वापर संस्था सोडल्या तर, एकापेक्षा अधिक गावांचा समावेश असलेल्या मिश्र संस्था/समित्यांनी भूपृष्ठावरील जलस्रोतांचे व्यापकरित्या परिणामकारक नियमन केल्याचे कोणतेही अनुभव आणि पुरावे उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे अनेक गावांनी एकत्रित येऊन अदृश्य भूजल संसाधनांचे (Aquifer) व्यवस्थापन करणे आळानात्मक आहे. हे वास्तव लक्षात घेता, 'पाणलोट जलसंपत्ती समिती' (WWRC) चे प्रस्तावित नोकरशहा आणि राजकारणीकरण टाळले पाहिजे आणि त्यात अधिकारी व राजकीय प्रतिनिधींची संख्या मर्यादित ठेवली पाहिजे. यासोबतच गावपातळीवरील सदस्यांना 'पाणलोट जलसंपत्ती समिती' (WWRC) चे अध्यक्ष आणि सचिवपद मिळावे अशी स्पष्ट तरतूद या कायद्यात असायला हवी.

तरतूद ४. अधिसूचित भागात, भूजल वापर योजनेवर आधारित पीक नियोजन 'पाणलोट जलसंपत्ती समिती' (WWRC) द्वारे तयार केले जातील.

शेतकऱ्यांनी या पीक नियोजनाचे पालन करणे बंधनकारक आहे व या नियोजनाचे पालन न करणे हा दखलपात्र गुन्हा मानला जाईल. तसेच गैर-अधिसूचित भागात, ग्रामपंचायतींद्वारे जल-लेखे, पाण्याचे अंदाजपत्रक आणि भूजलधारक-आधारित भूजल वापराचे नियोजन तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे बंधनकारक आहे [१०]:

एका गावाने, गावस्तरावर यशस्वी पाणी व पीक नियोजन केल्याचे मुबलक प्रयोग आतापर्यंत झाले आहेत; परंतु एकापेक्षा अधिक गावांनी एकत्र येऊन भूजलधारक स्तरावर यशस्वी भूजल वापर व पीक नियोजन यशस्वी झाल्याचे

कमी पाण्यावरील पीक नियोजन

उदाहरण किंवा प्रयोग उपलब्ध नाही. असे प्रयोग लोकांना प्रेरित करतात आणि अशा गावांना भेटी देऊन लोक शिकत असतात. तांत्रिकदृष्ट्या, भूजल नियोजनासाठी मोठ्या भूजलधारकांमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या एकूण भूजलसाठ्याचा अचूक अंदाज येण्याची शक्यता खूप कमी आहे. दुसरे म्हणजे, भूजल मोठ्या प्रमाणात वापरणारे शेतकरी किंवा मोठे बारमाही बागायतदार शेतकरी त्यांचा भूजलवापर कमी करून अशा पीक नियोजनांना सहकार्य करतील याची शक्यता फार कमी आहे. सर्वसामान्य अनुभव असे दर्शवितात की, खेडेगावात काही शक्तिशाली व मोठे शेतकरी गाव किंवा ग्रामसभेने तयार केलेल्या पीक नियोजनाचे पालन करत नाहीत आणि अधिक भूजल उपसतात, परिणामी अशा नियोजनांचे प्रामाणिकपणे पालन करणाऱ्या शेतकऱ्यांचाही उत्साह मावळतो. यातील दुसरा महत्त्वाचा धोका म्हणजे भूजलधारक मापन आणि त्यातून निर्माण झालेले भूजल साठ्याचे ज्ञान समुदायाला, म्हणजे मोठ्या शेतकऱ्यांना उपलब्ध झाल्यावर ते त्याचा कसा वापर व गैरवापर करतील याचा नेम नाही. या मापनाद्वारे, भूगर्भीतील पाण्याच्या साठ्याचे लपलेले स्रोत हे नैसर्जिक संसाधनासाठी हपापलेल्या लोकांच्या हातात पडल्यास, भूजल उपशाची स्पर्धा अधिक तीव्र होईल, यात शंका नाही. भूजल उपसा आणि सधन व्यक्तींद्वारे भूजलाची ही वाढती स्पर्धा गावस्तरीय समित्या टाळू शकत नाहीत. म्हणूनच, अशी तरतूद प्रस्तावित करण्याअगोदर भूजल उपलब्धतेवर आधारित पीक नियोजनांची प्रायोगिक स्तरावर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे जेणेकरून अंमलबजावणीच्या पातळीवर त्याची व्यावहारिकता तपासता येईल. दुसरे म्हणजे अशा भूजल वापर नियोजनात, गावांमध्ये/पाणलोटांमध्ये प्रत्येक कुटुंबाला भूजलाचा

समान वाटा (कुटुंबांच्या जमिनीची मालकी विचारात न घेता) मिळावा आणि प्रस्तावित पीक नियोजनांत विशिष्ट पिके आणि सिंचनाखालील क्षेत्रास परवानगी देण्यासाठीचे स्पष्ट निकष विकसित केले पाहिजेत. म्हणून, गावातील एकूण सर्व उपलब्ध पाणी (पृष्ठभागावरील आणि भूजल) वेगवेगळे न बघता एकत्रितरित्या पाहिले जावे आणि ते या तरतुदीच्या कक्षेत यावे. व्यावहारिकदृष्ट्या, सूक्ष्म पाणलोट (१००० ते १५०० हेक्टर)च्या स्तरावर संभाव्य पीक नियोजन बनविले पाहिजे. तसेच, नव्याने मापन होणाऱ्या भूजलधारकांच्या शाश्वत वापरासाठी, हे मापन आणि लोकांची हे संसाधन अधिक जबादारीने, शाश्वत व समन्यायी पद्धतीने वापरण्यासाठी क्षमता-वृद्धी या बाबी एकाच वेळेस सुरु करणे गरजेचे आहे.

'मभूअधिनियम-२००९' मध्ये आवश्यक नवीन तरतुदी आणि उपाययोजना

'मभूअधिनियम-२००९' मधील सध्याच्या तरतुदींमध्ये वरील चर्चा केलेल्या सुधारणांसह, अधिकच्या तरतुदींचा समावेश करणे गरजेचे आहे. कारण एकूणच जल क्षेत्रातील, आणि मुख्यतः भूजल क्षेत्रातील, मागच्या दशकापासून राज्यात घडत असलेल्या महत्त्वपूर्ण उपाययोजना, उपक्रम आणि परिस्थितीची योग्य नोंद या कायद्यात घेण्यात आलेली नाही किंवा त्याकडे पूर्णतः दुर्लक्ष करण्यात आलेले दिसते.

तरतूद १. नाला आणि नदी खोलीकरण

भूपृष्ठावरील पाणी (डोळ्यांना दिसणारे) आणि भूजल (जमिनीखालील पाणी) यांची उपलब्धता वाढवण्यासाठी, मागच्या दशकापासून महाराष्ट्रात, ओढे/नाले आणि नद्या यांचे खोलीकरण, रुंदीकरण आणि सरळीकरण हे धोरण केंद्रस्थानी असलेल्या 'शिरपूर' किंवा 'खानापूरकर पॅर्टन' साठी प्रोत्साहन आणि अंमलबजावणी मोठ्या प्रमाणात चालू असल्याचे दिसून येते. पावसाचे वाहून जाणारे पाणी साठवण्यासाठी आणि पुनर्भरणाच्या संधी वाढवण्यासाठी अनेक गावांमध्ये लोकांचा ओढा या उपक्रमांकडे आहे आणि अनेक शासकीय योजना, स्वयंसेवी संस्था, सीएसआर

आणि धार्मिक/आध्यात्मिक संघटनांकडूनही हे उपक्रम मोठ्या प्रमाणात राबविले जात आहेत. तथापि, अनेक तज्ज्ञांनी हा पॅटर्न लागू करण्याच्या धोक्यांबद्दल चिंता व्यक्त केली आहे आणि ही कामे करताना शास्त्रीय दृष्टिकोन अधिक काटेकोरपणे पाळवा अशा सूचना केलेल्या आहेत. या उपक्रमांमुळे स्थानिक परिसरातील जल-भूशास्त्र बदलण्याचा आणि खालच्या भागातील एकूणच पाणी वाटप बदलण्याचा धोका अनेक तज्ज्ञांनी व्यक्त केलेला आहे. त्यामुळे कोणत्याही भागात 'शिरपूर' किंवा 'खानापूरकर पॅटर्न'च्या उपक्रमांचे नियोजन करताना त्यांच्या पर्यावरणीय (आणि विशेषत: जल-भूवैज्ञानिक) परिणामांचे तसेच खालच्या भागात होऊ शकणाऱ्या पाणी वाटपातील फेरबदलांचे मूल्यांकन केल्यानंतरच अशा उपक्रमांची अंमलबजावणी करावी, अशी तरतूद 'मधूअधिनियम-२००९' मध्ये करणे गरजेचे आहे.

तरतूद २. भूजलाच्या शोषित आणि अतिशोषित झोनमध्ये शेततब्यांमध्ये भूजल साठवण्यावर बंदी घालणे.

पिकांसाठी गरजेच्या वेळी निर्माण होणारा पाण्याचा तुडवडा होऊ नये आणि नगदी पिकांपासून अधिक उत्पन्न मिळावे यासाठी शेतकऱ्यांकडून शेततब्यांकडे एक लोकप्रिय रणनीती म्हणून पाहिले जात आहे. राज्यात 'मागेल त्याला शेततळे' योजना, 'रोजगार हमी योजना', 'जलयुक्त शिवार', 'पोकरा प्रोजेक्ट' व 'राष्ट्रीय फळबाग योजने' अंतर्गत शेततळे बांधण्यासाठी शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहित (अनुदानाद्वारे) केले जात आहे. जे भौगोलिक क्षेत्र भूजलाच्या शोषित व अतिशोषित भागात येते अशा ठिकाणीही शेततब्यांचे प्रमाण खूप मोठे आहे, आणि महत्त्वाची बाब म्हणजे यातील बहुतेक शेततळी ही भूजलाचा उपसा करून भरविली जातात. प्रचंड प्रमाणात भूजल उपसून, ते मोठ्या शेततब्यांत साठवणे हे एक प्रकारचे भूजलाचे खासगीकरणच आहे. म्हणून, शेततब्यांच्या वाढत्या संख्येकडे विहीर आणि बोअरवेलप्रमाणे सिंचनाचा एक नवीन 'स्रोत' म्हणून पाहण्याची गरज आहे. 'भूजल सर्वेक्षण

आणि विकास यंत्रणे' (G S D A) ने घोषित केलेल्या अधिसूचित क्षेत्रांमध्ये (शोषित आणि अतिशोषित झोनमध्ये) भूजल उपसून शेततब्यांमध्ये साठवण्यास मनाई केली पाहिजे आणि शेततब्यांचा आकार आणि एका पाणलोटात त्यांची एकूण संख्या नियंत्रित केली पाहिजे. याशिवाय, राज्यातील सर्व विहीरींची नोंदणी करण्याची या कायद्यात तरतूद आहेच, याचबरोबर शेततब्यांचीही नोंदणी या कायद्याअंतर्गत करणे आवश्यक आहे. सध्याच्या 'मधूअधिनियम-२००९' मध्ये वाढती शेततळी आणि त्यांचे भूजलावर होणारे परिणाम या बदलत्या स्वरूपाची नोंद घेण्यात आलेली नाही.

तरतूद ३. दुष्काळी भागात उसाखालील क्षेत्राचे नियमन करण्याची गरज

ऊस हे अत्यंत पाणी-केंद्रित (जास्त पाणी पिणारे) पीक आहे. महत्त्वाचे म्हणजे, पाण्याचा तुटवडा असलेल्या मराठवाडा विभागासारख्या राज्यातील दुष्काळप्रवण पट्ट्यातही उसाच्या लागवडीखालील क्षेत्र सातत्याने वाढत आहे. परिणामी, राज्याचा ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त भूभाग दुष्काळप्रवण असला तरी, महाराष्ट्र हे सर्वाधिक ऊस उत्पादक राज्यांपैकी एक आहे. राज्याच्या ब्याच भागात कालवा सिंचनाशिवाय भूजलावर आधारित किंवा कालवा सिंचनाला पूरक म्हणून भूजलाद्वारे ऊस पिकवला जातो. म्हणून, 'मधूअधिनियम-२००९' मध्ये, 'भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणे'(GSDA)ने घोषित केलेल्या शोषित आणि अतिशोषित पाणलोट आणि भूजल वापरासाठी अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रात ऊस लागवडीस सक्त मनाई असावी, अशी तरतूद या कायद्यात करावी.

तरतूद ४. भूजल बचत आणि कार्यक्षम वापरासाठी प्रोत्साहन गरजेचे

या कायद्याची एकूण चौकट ही आदेश, शिक्षा आणि दंड यांच्याद्वारे भूजलाच्या नियमनावर आधारित आहे. भूजल वापरणाऱ्या काही शेतकऱ्यांची त्यांचा एकूण भूजल वापर कमी करण्याची इच्छा व तयारी (उदाहरणार्थ, कमी

पाण्याची गरज असणारी पिके घेणे) असली, तरी त्यांचा वापर कमी करण्यासाठी त्यांना कोणतेही प्रोत्साहन मिळत नाही किंवा तशी तरतुदही नाही. त्यामुळे इच्छा असूनही असे प्रामाणिक शेतकरी निराश होतात. कारण त्यांनी वापर कमी केला तरी शेजारील शेतकरी प्रचंड उपसा करतात. म्हणून, कमी भूजल वापरासाठी, आणि एकूणच नैसर्गिक संसाधनाच्या कमी वापरासाठी, काही प्रकारचे आर्थिक प्रोत्साहन/पेमेंट/मोबदला देण्याची (पेमेंट फॉर इकोसिस्टीम सर्क्हिसेस) यंत्रणा असावी, ज्यामुळे अशा वापरकर्त्यांना कमी भूजल वापरण्यास प्रोत्साहन मिळेल.

तरतुद ५. आंतरक्षेत्रीय/विभागीय दृष्टिकोन आवश्यक

'मधूअधिनियम-२००९' मध्ये प्रस्तावित भूजलाचे व्यवस्थापन हे एकल विभागीय किंवा इतर संलग्न विषयांना/विभागांना एकत्रित न आणणारे आहे. भूजलाचा आणि त्याच्या नियमनाचा 'जल-अन्न-ऊर्जा-बाजारव्यवस्था-हवामान (water-food-energy-market-climate nexus) यांच्याशी महत्त्वाचा दुवा आणि जवळचा संबंध आहे. अनेक तज्ज्ञांचे एकमत आहे की, या दुव्यांकडे योग्य प्रकारे लक्ष दिले जात नाही तोपर्यंत शाश्वत भूजल वापराचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकत नाही. म्हणून, या कायद्याने सिंचनासाठी भूजलाचा उपसा कमी करण्यासाठी आंतरक्षेत्रीय/अंतर्विभागीय दृष्टिकोनाचा स्वीकार करायला पाहिजे ज्यात-

- पावसावर आधारित किंवा बिगर सिंचन पिकांसाठी चांगला बाजारभाव (MSP),
- मातीचे आरोग्य/दर्जा वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन,
- सौर पंपांना प्रोत्साहन आणि अनुदान देताना, त्याचा भूजल उपशावर नकारात्मक परिणाम होणार नाही याची खात्री करणे, आणि
- पाण्याचे भूपृष्ठीय जलसाठे (डोऱ्यांना दिसणारे) वाढवण्याबरोबरच, भूजल पुनर्भरण यावर जास्त भर द्यावा, कारण दुष्काळी आणि अवर्षणाच्या काळात

आणि हवामान बदलाच्या संदर्भात बदलत्या मान्सूनच्या पॅटर्नला सामोरे जाण्यासाठी भूजल साठे/भूजलाधारक खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

एकूणच सर्व उपलब्ध पाणी (भूपृष्ठीय व भूजल) वापराचे एकात्मिक पद्धतीने नियमन केल्यास आणि आंतरक्षेत्रीय/विभागीय दृष्टिकोन स्वीकारल्यास 'मधूअधिनियम-२००९' हा अधिक मजबूत होऊ शकतो. या कायद्यात प्रस्तावित केलेल्या महत्त्वाच्या तरतुदींचे वेगवेगळ्या कृषी-हवामान (agro-climatic) आणि जल-भूवैज्ञानिक (hydro-geolocal) क्षेत्रांत प्रायोगिक स्तरावर अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. जेणेकरून त्याच्या आधारे या कायद्यात योग्य त्या दुरुस्त्या करता येतील, व नंतरच हा कायदा महाराष्ट्रासारख्या सर्वच बाबतीत (नैसर्गिक आणि सामाजिक) विभिन्नता असणाऱ्या मोठ्या राज्यात लागू करावा. या कायद्यात दुरुस्त्या करताना हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, हा कायदा हवामान बदलाच्या मुद्द्याबरोबरच, भूजलाच्या आणि एकूणच जलसंसाधनाच्या बाबतीत समानता आणि न्याय, सर्व घटकांचा समान लोकसहभाग, शाश्वत विकास, आणि पर्यावरणीय-एकात्मता या मूल्यांवर आधारित असेल. 'मधूअधिनियम-२००९'ची अंमलबजावणी करण्याचे महत्त्व आणि निकड लक्षात घेता, या कायद्याचे अंमलबजावणीसाठीचे नियम मंजूर करण्याची आणि ते अधिसूचित करण्याची तातडीची गरज आहे. कारण, सन २०१३ मध्ये हा कायदा मंजूर झाल्यापासून, साधारण १० वर्षांहून अधिक काळ झाल्यानंतरही, या कायद्याचे नियम अजूनही मसुद्याच्या (draft mode) स्वरूपात आहेत. कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठीचे नियमच पक्के नसतील तर कायदे कागदावरच राहतात, आणि असे अपूर्ण कायदे हे 'जैसे थे' परिस्थिती पुढे चालू ठेवण्यास साहाय्यभूत ठरतात. म्हणून 'मधूअधिनियम-२००९'च्या अंमलबजावणीचे नियम तातडीने पक्के करून अधिसूचित केले जावेत.

eshwer.kale@wotr.org.in

